AL VI-LEA SIMPOZION NAŢIONAL DE DIALECTOLOGIE – CLUJ-NAPOCA, 12–14 octombrie 1990[*]

MARIANA BARA

CATEGORIA GRAMATICALĂ A DETERMINĂRII ÎN AROMÂNĂ (ARTICULAREA HOTĂRÂTĂ A ADJECTIVULUI CALIFICATIV)

1. Numele în aromână exprimă categoria determinării fie prin articolul nehotărât *unᵘ, únă,* prin articolul hotărât enclitic *-lu, -a, ľi, le,* fie prin două articole cu morfeme discontinue, unul pentru substantive: *a... -lui, a... -ei, a... -lorᵘ* etc., altul pentru adjective: *aţél... -lu, aţeá... -ea, aéstu... -lu* etc. În cazul ultimului articol situaţiile tipice vor fi analizate în această comunicare.

Este de semnalat încă de la început prezenţa articolului hotărât enclitic în aromână la numele proprii, în formarea superlativului relativ al adjectivelor calificative (*s-alnáră pri un pom, cama naltul,* Papahagi, 1905, p. 88, r. 3; *di ń-alepşiu aţea ma buna / di ńi-alepşiu aţea ma mşata,* Papazisi, 1985, p. 57; *aţéľᵘ ma ńicu fiĉórᵘ*, BA, Cogealac, fărşeroţi; dar şi în Muntenia: *númai̯ i̯o u̯ cu ắla mai̯ mícu,* TDM, 1987, p. 145, r. 24, Gliganu de Sus, com. Rociu, jud. Argeş), în compunerea numeralelor (*casa a noàulor furi,* Papahagi, 1905, p. 88, r. 7; *treili lináˇvoşi,* Papahagi, 1905, p. 89, r. 1; *treil'i fraţi,* Papahagi, 1905, p. 100, r. 4; *anámisa di doilli munţî,* Padioti, 1988, p. 85 etc.).

În cele ce urmează vor fi analizate sintagmele de tipul:

(S^a +) *aţel* / *aéstu* + A^a / cu topica inversă: *aţél* / *aéstu* + A^a (+S) /

uzuale în aromână (*ca ĉireaşa ţea coaptà,* Papahagi, 1905, p. 7, r. 2; *ş-plînḑea mira ţea laea,* Papahagi, 1905, p. 88, r. 12 etc., şi cu inversiune: *cáma mo̯áşili mi̯erʲ*, BA, Ceamurlia de Sus, grămosteni; dar şi la meglenoromâni: *ţéla mai̯ mícu fráti,* D. R., 1977, p. 275).

[*] Articolele care urmează, semnate de Mariana Bara, Ion Calotă, Marina Ciolac, Simion Dănilă, I. A. Florea, Doina Grecu, Victor Iancu, Vasile C. Ioniţă, Margareta Manu Magda, Maria Marin, Bogdan Marinescu, Ion Mării, Doina Negomireanu, Petru Neiescu, Ion Nuţă, Vasile Pavel, Radu Sp. Popescu, Nicolae Saramandu, Teofil Teaha, Ileana Vântu şi Magdalena Vulpe, au fost prezentate la Al VI-lea Simpozion Naţional de Dialectologie – Cluj-Napoca, 12-14 octombrie 1990.

DACOROMANIA serie nouă, II, 1996-1997, Cluj-Napoca, p. 39-46

2. Exemplele pe care le dă Boiagi (1813, p. 30-31) la declinarea grupului nominal S + *aţel* + A (*vicinlu acelu bunu, vicina acea bunâ),* ca şi cele din textele create de el în partea a doua a lucrării (p. 130: *omlu acelu bunu, fontana aista mushatâ;* p. 166: *uborlu acelu mare*) ne-ar putea duce spre concluzia că sintagmele cu adjectivul calificativ articulat enclitic (A^a) sunt de dată recentă şi – eventual – datorate influenţei dacoromâne. Per. Papahagi publică însă în ediţia sa şi un text, *Parabola fiului pierdut,* basm cules de Boiagi şi transmis lui Kopitar, care l-a publicat în 1829 în „Jahrbücher der Literatur" din Viena. Toate sintagmele de tipul pe care îl analizăm apar cu A^a, iar singurul superlativ relativ este cu A^-: *h'il'lu a lui mai mare* (o posibilă intervenţie în text a lui Boiagi, care explică superlativul cu adjectivul nearticulat: *cáma bunu,* p. 39). Gramatica lui Boiagi este în acest fel o încercare de a da o formă „cultă" aromânei, sub influenţa latinismului ardelean.

În 1879, Hasdeu considera că sintagma este general utilizată în aromână, citând mărturii orale, deşi nu o găsise la Boiagi (p. 439). Studiul lui Hasdeu porneşte de la semnalarea lui G.I. Ascoli (*Studi critici,* 1877) că în română şi albaneză, spre deosebire de celelalte limbi neolatine, se foloseşte construcţia de tipul *homo ille ille bonus:* rom. *omul ceļ bun,* alb. *nyeriu i mirë.* Ocupându-se mai departe de construcţia de tipul *omul cel bunul,* Hasdeu o identifică în Muntenia şi peste Olt, în *Omiliarul* tipărit de Coresi la 1580 – 1581, de peste 300 de ori, în „14 modalităţi sintactice diferite" şi totdeauna cu *cela, ceia, celora* (p. 440), ca şi în textele măhăcene şi în textele bogomilice din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, unde apare totdeauna *cela* (*-a* considerat articol enclitic). Pentru a-şi susţine totdeauna teoria după care reduplicarea şi triplicarea articolului definit indică o identitate de sistem între română şi albaneză (p. 439), eliminând explicaţia prin influenţa greacă (p. 460), Hasdeu aduce exemple din limbile bulgară, armeană, ţigănească şi stabileşte un tip daco-epirot din care fac parte româna şi albaneza (p. 463), comparat apoi cu limbile scandinave pentru a stabili un prototip. Demonstraţia sa este sprijinită şi pe o serie de sintagme nominale date în paralel, în română şi albaneză, pentru a stabili concordanţele în interiorul tipului propus în concluzie (p. 448-449). Din acest inventar lipseşte însă construcţia cu A^a, de tipul *omul cel bunul,* pe care Hasdeu nu o explică în studiul său în mod expres, ci lasă să se deducă numai că ar fi o actualizare, o triplicare a articolului definit. Acest tip de construcţie nu există în albaneză (nici în bulgară, greacă).

Fiind o particularitate arhaică şi dialectală a limbii române, construcţia de care ne ocupăm a scăpat atenţiei lui Meyer-Lübke (1908), care nu o menţionează.

Densusianu (1914-1938, p. 246) consideră: „O trăsătură caracteristică a limbii din secolul al XVI-lea este folosirea frecventă a lui *cel* sau, de cele mai

multe ori, a lui *cela* între un substantiv și un adjectiv, care primesc, și unul, și celălalt, articolul enclitic (particularitate pe care o regăsim astăzi în câteva dialecte)". Citatele sunt numeroase, din texte diferite (p. 110, 246 ș.u.).

Sandfeld (1930, p. 178, n. 1) compară gr. *ὁ ανθρωπος ὁ παλός* (considerând articularea hotărâtă a adjectivului ca o trasătură veche a limbii grecești) cu alb. *njeríu i mirë*, în care numai substantivul este articulat; de fapt, Sandfeld confundă aici particula *i*, proprie adjectivelor masculine la singular, marcă de gen și număr, cu articolul hotărât, care întotdeauna este postpus în albaneză (adjectivul articulat, deci substantivizat, este *i miri* – cf. Busetti, 1933, p. 52). Sandfeld aduce în discuție româna numai pentru a preciza că articolul definit este postpus, ca în albaneză și bulgară (p. 165), iar exemplele sale cu demonstrativ privesc numai substantivul (p. 165: bg. *toj, tărgoveco* „celui-là, le marchand"; alb. *ajó shtëpia* „celle la maison", gr. *αὺτος ὁ ἄντρας* „celui-là l'homme"). Construcția S^a + dem. + ^{a}A , care apare în română, nu este înregistrată.

În CADE, *cela* (1931, s.v.) este glosat astfel: „art. def. Întrebuințat dinaintea adjectivului însoțit de articol: *omul cela bunul* este o construcție dispărută" (din limba literară, se subînțelege).

Descriind sistemul gramatical al aromânei, Capidan (1932, p. 139) afirmă că declinarea adjectivului unit cu substantivul cu ajutorul pronumelui *atsel* se face sub forma articulată și nearticulată: *omlu atsel bunlu* și *omlu atsel bun*, ceea ce repetă și ulterior (p. 400-401), unde precizează că Boiagi, Atanasescu și Massim nu atestă A^a, pe care însă Weigand l-a găsit în Olimp. E limpede că cercetările de teren, puține la ora aceea, nu făceau evident uzul general al A^a, iar Capidan constată asemănarea cu meglenoromâna în ceea ce privește „unirea adjectivului cu substantivul [...] cu ajutorul pronumelui *atsel*" (p. 399), dar nu tranșează problema teoretic, deși aduce exemple numai cu A^a la discutarea sintaxei articolului (p. 527). La fel, analizând „comparativul", de fapt, superlativ relativ (p. 401), aduce numai exemple cu A^a.

O lucrare importantă de lingvistică românească, Sandfeld–Olsen, 1936, se oprește numai la alegerea liberă între articolul enclitic și *cel (chiorul* și *cel chior*), conchizând: „Il est assez délicat de donner des règles précises à cet égard" (p. 86). Autorii descriau numai texte scrise în limba literară.

Deși își propune să studieze funcțiile articolului într-o perspectivă comparatistă, Seidel, 1940 nu are exemple din aromână, iar pentru construcția care ne interesează face următoarea precizare: „Einzelfällen der alten Sprache mit drei Determinanten (*domnul cela tarele*) ist kein sprachlicher Wert zuzumessen" (p. 16). Adaugă, de asemenea, că *cel* e articol adjectival, construiește superlativul (p. 16) și substantivizează adjectivul (p. 15: *cel sărac* și *săracul*).

În capitolul *Le roumain,* Bourciez (1956, p. 586) constată că „il y a accumulation d'articles (certains dialectes allant jusqu'à dire *domnul cel bunul*)", dar înregistrează ca uzuală forma *domnul cel bun* „qui remonte très haut, puisque le type **homo-ille ecce-ille bonus* se rencontre aussi en macédo-roumain", unde – de fapt – obişnuită este forma cu A^a. Acest uz al acumulării de articole nu este înregistrat şi pentru alte limbi romanice.

O atenţie specială – din perspectivă structuralistă – a acordat acestei probleme Al. Niculescu (1965, p. 20), care constată o tendinţă de slăbire a demonstrativelor în română, ca şi faptul că numai în dacoromână funcţionează opoziţia *ăl copil /un copil,* în timp ce în celelalte limbi romanice *ăl copil / un copil* se confundă cu opoziţia *copilul / un copil* (1968, p. 472). Menţionează S^a + Dem + A^a în Muntenia şi în aromână (p. 475: *h'il'u aţéla marile).* Autorul consideră că dublarea articulării se face pentru a salva funcţia şi semnificaţia demonstrativă a descendenţilor lat. *ille* şi că: „les commutations *ăl/ăla, tânăr/tânărul* démonstrent et expliquent la détermination redondante spécifique de la langue roumaine" (p. 477). În 1978, Al. Niculescu reia problema în termenii gramaticii generative, considerând că „articolul definit şi demonstrativul sunt coocurenţiale", după regula „GN → N + Art. Def. + D...", iar „determinarea post-nominală românească [...] i t e r a t i v e m f a t i c ă" (p. 202). Astfel, „demonstrativul apare în contextul N + Art. Def. nu ca un determinant, ci ca o expansiune a Predicativului într-o regulă GV → N + Copulă + Predicativ şi Predicativ → GN", iar „demonstrativul post-nominal devine un modificator a p o z i t i v" (p. 208).

În privinţa superlativului relativ cu A^a în aromână, este de consemnat paralela cu franceza şi italiana, în care se realizează din comparativul articulat: fr. *la meilleure chose, la plus belle saison;* it. *la torre piú alta* şi *il poema il piú galante* (sec. al XVIII-lea, considerat galicism de Rohlfs, 1967, p. 84).

Deşi este atestată de DDA (1974, s.v. *aţel*), construcţia de care ne ocupăm nu apare în descrierea dialectului aromân realizată de către Caragiu Marioţeanu, 1975, pentru că problemele de sintaxă nu sunt abordate separat, cum procedase Capidan, 1932. Este menţionat numai faptul că la superlativul relativ apare A^a (p. 240). De asemenea, această construcţie nu apare menţionată de către Caragiu Marioţeanu nici în D. R., 1977, care înregistrează iarăşi articularea adjectivului numai la superlativul relativ (p. 183), fără explicaţii.

Cu toate că nu discută (şi nu înregistrează) construcţia S^a + Dem + A^a, pentru că urmăreşte istoria limbii române sub aspect preponderent fonetic şi lexical, rareori morfologic şi sintactic, Ivănescu (1980, p. 223) formulează o ipoteză interesantă: „în această epocă [secolele al V-lea – al VIII-lea], *cel* şi *al* au devenit articole adjectivale [...]. *Foarte probabil, adjectivul care urma era*

nearticulat [subl. n.], cum apare și astăzi în dacoromână".

Sintaxa limbii române urmărită de către Coteanu, 1981, nu se referă la acest tip de construcție în limba română.

Descriind graiul aromân din Crușevo, Gołąb, 1984, p. 86 înregistrează la partea despre adjectiv: *omlu acél*^{u} *bun*^{u}, dar și *pórkul acél ágrul,* despre care notează: „sic!, with an admissible repetition of the article after the adjective", și pe care l-a extras din textele culese pentru monografie. Pentru superlativ dă însă numai formele nearticulate, *náibŭn*^{u}, *náiarău* (p. 85), deși în texte apare articulat: de patru ori *naȷ̨ńíklu fráte* și o dată *sámo naȷ̨ńíklu* (p. 166), *naȷ̨ńíklu fráte* (p. 174), dar și *naigręáo* (p. 174).

În T.D., 1984, N. Saramandu înregistrează numai la superlativ A^a (p. 442), nu și la capitolul despre adjectiv (p. 440-441). Pentru Muntenia, I. Ionică nu atestă construcția S^a + Dem + A^a (p. 176) la articolul adjectival, deși ea există (vezi TDM, 1987).

O ultimă discuție a acestei construcții întâlnim la Rosetti, 1986, care consideră că „până în secolul al VII-lea articolul își păstrează caracterul demonstrativ (cf., în Italia: *vitulum illum sagitatum [...] vițelul cel săgetat*)" (p. 160), iar că sintagmele „cu dubla articulare a adjectivului, de tipul: *omul cela bunul,* din limba vorbită, atât în dacoromână, cât și în dialectele sud-dunărene [...] sunt afective și pun în relief adjectivul" (p. 234). Pentru secolul al XVI-lea, Rosetti constată trei situații de întrebuințare a „articolului proclitic *čel*" (p. 497): a) apare rar înaintea S, înlocuind articolul enclitic *(spuse čeii fěte prěcurate);* b) este facultativ înaintea adjectivului substantivizat (*mărturisescu mičiloru și mariloru,* dar și *čeĭa bogații*); c) „deseori [...] adjectivul articulat mai e precedat de *čel(a)*", dacă urmează unui substantiv articulat: *găndul čela buѫrul,* dar și *sufletul tău čel bunrь.*

3. După cum am văzut, Ivănescu, 1980, p. 233 afirmă ca posibil faptul că după *cel* urma un adjectiv nearticulat. Mai departe, el afirmă că „sintagmele de tipul *cel mare, ăl* (sau *al) mare,* întrebuințate fără substantivul determinat" ar fi anterioare sintagmelor cu substantivul articulat *(fratele cel mare)* (p. 223). Dar construcțiile existente în dialecte sud-dunărene, în graiul muntenesc și în textele din secolul al XVI-lea ne îndreptățesc să credem că sintagmele *cel/al mare* sunt mai recente decât sintagmele *cel(a) / ăl(a) marele* și *fratele cela marele.* Cronologic, sintagmele ar putea fi ordonate astfel:

– fratele mare	= $S^a + A^-$
– marele frate	= $A^a + S^-$ (topica cere A^a)
– marele (subst.)	= A^a (devenit substantiv)
– acel marele, acela marele	= Dem. + A^a (Dem ca individualizator)
– fratele cel(a) marele	= S^a + Dem + A^a (S redundant, emfatic)
– fratele cel mare	= S^a + Dem + A^- (revenirea la prima situație, *cel* fiind slăbit ca Dem)

În sprijinul cronologiei pe care am propus-o vine şi faptul că încă din secolul al XVI-lea trecerea de la S^a + Dem + A^a spre S^a + Dem + A^- (şi prin paralelismul cu S^a + A^-, normă generală a limbii române) este sesizabilă în coexistenţa sintagmelor cu A^a şi A^-. Este de reţinut că substantivizarea adjectivului calificativ se face în dialectele sud-dunărene cu ajutorul articolului hotărât, pe când în dacoromână acest procedeu este concurat de utilizarea lui *cel* (vezi T.D., 1984, p. 536-537 pentru meglenoromână, p. 567 pentru istroromână).

Se pot compara următoarele fraze:

ar. *cǫápta auu̯ă u l'ẹa, i̯ára vẹárde***a** *u tǫárnă*
mr. *cǫápta úu̯ă ou̯ lẹa ára vẹárde***a** *ou̯ tǫárnă*
dr. *copţii struguri îi iau, iar pe* **cei** *verzi îi refuză*

De altfel, în aromână *aţél (aéstu)* poate lipsi, dacă nu este exprimat substantivul determinat, sintagma Dem + A^a fiind în variaţie liberă cu utilizarea numai a A^a: *aţẹá vẹárdea* sau *vẹárdea*. În schimb, ori de câte ori substantivul este exprimat, sintagma conţine obligatoriu Dem: *áuu̯a ţẹa vẹárdea*. Faptul se explică prin aceea că Dem reia substantivul şi este mai legat de el, sintactic şi semantic, decât de adjectiv, de aceea am considerat prezenţa substantivului ca redundantă, şi nu a articolului hotărât la adjectiv, cum se afirmă de obicei. În aromână poziţia adjectivului articulat enclitic este consolidată de mai mulţi factori decât în dacoromână, fapt ce poate explica persistenţa lui în aceste sintagme: în cea mai mare parte a cazurilor, adjectivul precedă substantivul când funcţia sintactică cere prezenţa articolului hotărât (fapt existent în franceză, italiană, spaniolă, dar şi în limba macedoneană); substantivizarea adjectivului se face cu articolul hotărât enclitic; superlativul relativ se exprimă cu ajutorul articolului hotărât enclitic. Toate aceste trăsături morfosintactice ale aromânei au consolidat prezenţa A^a în construcţia pe care am analizat-o.

Explicaţiile date de Hasdeu, prin prototipul daco-epirot, ale aşa-zisei „reduplicări" şi „triplicări" a articulării în română şi similitudinile stabilite cu albaneza nu sunt plauzibile, mai ales ţinând seama că albaneza are alt sistem de articulare a adjectivelor şi un morfem – marcă de gen şi număr pentru adjective (*i* pentru masculin singular, *e* pentru feminin singular, *të* pentru ambele genuri la plural, indiferent de prezenţa sau absenţa articolului hotărât) – care este de multe ori confundat cu un articol.

4. În ceea ce priveşte articularea hotărâtă a adjectivului calificativ în aromână, se pot formula următoarele concluzii:

a) *aţel / aestu* se comportă ca articole demonstrative în construcţiile analizate şi pot fi considerate articole definite cu morfeme discontinue;

b) sintagmele (S^a) + Dem + A^a sunt vechi în limba română şi se păstrează în dialectele sud-dunărene (cu deosebire în aromână) datorită sistemului morfo-

sintactic al articulării definite a adjectivului calificativ, asemănător limbilor romanice apusene;

c) articularea definită a adjectivului calificativ în formele de superlativ relativ este o trăsătură romanică, pierdută de dacoromână.

BIBLIOGRAFIE

BA = Benzi din Arhiva Institutului de Fonetică şi Dialectologie „Alexandru Rosetti" din Bucureşti.

Boiagi, 1813 = Mihail G. Boiagi, *Gramatică română sau macedo-română*, Viena (reeditată de Pericle Papahagi, Bucureşti, 1915 şi de V. G. Barba, Freiburg i. Br., 1988).

Bourciez, 1956 = Edouard Bourciez, *Éléments de linguistique romane*, quatrième édition, Paris.

Busetti, 1933 = P. Antonio Busetti, *Grammatica albanese*, seconda edizione interamente rifatta, Scutari.

CADE = I. Aurel Candrea, Gh. Adamescu, *Dicţionarul enciclopedic ilustrat „Cartea românească"*, Bucureşti, 1931.

Capidan, 1932 = Th. Capidan, *Aromânii. Dialectul aromân. Studiu lingvistic*, Bucureşti.

Caragiu Marioţeanu, 1975 = Matilda Caragiu Marioţeanu, *Compendiu de dialectologie română (nord- şi sud-dunăreană)*, Bucureşti.

Coteanu, 1981 = Ion Coteanu, *Structura şi evoluţia limbii române (de la origini până la 1860)*, Bucureşti.

DDA, 1974 = Tache Papahagi, *Dicţionarul dialectului aromân, general şi etimologic*, ediţia a II-a augmentată, Bucureşti.

Densusianu, 1914-1938 = Ov. Densusianu, *Histoire de la langue roumaine*, II. *Le XVIe siècle* (ediţie ulterioară de J. Byck, Bucureşti, 1961).

D. R., 1977 = Matilda Caragiu Marioţeanu, Ştefan Giosu, Liliana Ionescu-Ruxăndoiu, Romulus Todoran, *Dialectologie română*, Bucureşti.

Gołąb, 1984 = Zbigniew Gołąb, *The Arumanian Dialect of Kruševo in SR Macedonia, SFR Yugoslavia*, Skopje.

Hasdeu, 1879 = B.P. Hasdeu, *O pagină din sintaxa româno-albaneză: reduplicarea şi triplicarea articolului definit*, în *Cuvente den bătrâni*, II (ediţie ulterioară de G. Mihăilă, Bucureşti, 1984, p. 432-479).

Ivănescu, 1980 = G. Ivănescu, *Istoria limbii române*, Iaşi.

Meyer-Lübke, 1908 = W. Meyer-Lübke, *Grammaire des langues romanes*, I-IV, Paris.

Niculescu, 1965 = Alexandru Niculescu, *Individualitatea limbii române*, Bucureşti.

Niculescu, 1968 = Alexandru Niculescu, *Observations sur les démonstratifs dacoroumains provenant du lat.* **ille**, în RRL, XIII, p. 471-480.

Niculescu, 1978 = Alexandru Niculescu, *Individualitatea limbii române între limbile romanice*, II, Bucureşti.

Padioti, 1988= Georgiou Ap. Padioti, *Cântiţi armâneşti di-Aminciu*, [Atena].

Papahagi, 1905 = Pericle Papahagi, *Basme aromâne şi glosar*, Bucureşti.

Papazisi, 1985 = Zoi Papazisi-Papatheodorou, *Ta tragoudia ton vlahon*, Atena.

Rohlfs, 1967= Gerhard Rohlfs, *Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti. Morfologia*.

Rosetti, 1986= Al. Rosetti, *Istoria limbii române*, I. *De la origini până la începutul secolului al XVII-lea*. Ediţie definitivă, Bucureşti.

Sandfeld, 1930 = Kr. Sandfeld, *Linguistique balkanique. Problèmes et résultats*, Paris.

Sandfeld–Olsen, 1936 = Kr. Sandfeld et Hedvig Olsen, *Syntaxe roumaine*, I. *Emploi des mots à flexion*, Paris.

Seidel, 1940= Eugen Seidel, *Zu den Funktionen des Artikels* (Vorzugsweise an rumänischen, franzosischen, englischen und deutschen Material. Mit einem Excurs über das Čechische), în BL, VIII, p. 1-179.

T.D., 1984= *Tratat de dialectologie românească*, Craiova.

TDM, 1987= *Texte dialectale. Muntenia*, III, 1987, seria II. *Texte şi glosare*, 4.

Institutul de Fonetică şi Dialectologie
„Alexandru Rosetti"
Bucureşti, Calea 13 Septembrie, 13